

засобів соціального контролю над історією – не лише прямиї тиск або заборони, але й більш м'які, приховані обмеження і особливі механізми заохочення, які так чи інакше впливають на формування різних історичних традицій. Таким чином, одним із важливих завдань істориків, політологів, філософів є протистояння соціально мотивованих хибним тлумаченням минулого. Жодна націоналістично або політично ангажована версія історії не здатна пройти перевірку науковим дослідженням.

УДК 323.23

Гон М. М.

ГОЛОДОМОР, ГОЛОКОСТ І ПОРАЙМОС У ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано політику пам'яті Української Держави в питанні пошанування жертв різних геноцидів – Голодомору, Голокосту та Пораймосу. Автор проаналізував законодавче поле України в цьому питанні, здійснення державою комеморативних практик, проблему включеності символічними елітами жертв Голокосту й геноциду ромів у колективну пам'ять громадян України.

Ключові слова: політика пам'яті, Голодомор, Голокост, Пораймос, геноцид.

Гон М. М. Голодомор, Холокост и Пораймос в политике памяти Украины.

В статье проанализировано политику памяти Украинского Государства в вопросе увековечения памяти жертв разных геноцидов – Голодомора, Холокоста и Пораймоса. Автор проанализировал законодательное поле Украины в этом вопросе, реализацию государством комеморативных практик, проблему включения символическими элитами жертв Холокоста и геноцида ромов в коллективную память граждан Украины.

Ключевые слова: политика памяти, Голодомор, Холокост, Пораймос, геноцид.

Gon M. M. Holodomor, Holocaust and Poraimos in the politics of memory of Ukraine.

The article analyzes the policy of Ukrainian State of commemorating of the victims of three genocides that were on its territory in 1932–1933 and 1941–1944. The author reveals the legislative framework of Ukraine on this issue, which gave him reason to approve the hierarchy of the legal framework of the state (preserving the memory of Holodomor victims is provided by particular state law, while the genocide of the Roms – by Parliament's Resolution, and Holocaust Remembrance Day is itemized only by one point of Resolution "On the 70th anniversary of the Babi Yar tragedy").

Realization of commemorative practices, according to the author, demonstrates the fact that most consistently in Ukraine memory of those who was killed in the Holodomor is honoured, while Roma genocide is marginalized among "figures of memory". M. Gon tries to find some asymmetry in the state's policy on commemorating of the victims of three genocides that in the 1930's - 1940's took place on its territory. In particular, he analyzes the specificity of reflecting of these tragedies in textbooks on Ukrainian history and world history, solves the problem of inclusion of victims of the Holocaust and the genocide of the Roms in the collective memory of citizens of Ukraine by representatives of its academic science.

The author ascertains the realities of victims of three genocides memory places' arrangement, representation of the past of separate social groups by state in museums, which have government funding, and notes the fact, that public organizations, which are specialized on genocide of Jews studying and popularization of knowledge about it in Ukrainian society are not supported by state.

Key words: politics of memory, Holodomor, Holocaust, Poraimos, genocide.

У пам'яттєвій політиці про Голодомор, Голокост і геноцид ромів (Пораймос) в Україні є очевидна спільність – їх тривале замовчування державою. В час існування СРСР пам'ять про них функціонувала тільки на індивідуальному рівні, в той час як влада послідовно табувала висвітлення цих трагедій. Так, заборона на висвітлення теми Голодомору діяла фактично до останніх років існування СРСР: радянська влада вперше офіційно визнала факт голоду в Україні лише 25 грудня 1987 р. у доповіді, виголошеній першим секретарем ЦК Компартії України В. Щербицьким з нагоди 70-річчя проголошення радянської влади в Україні. Через кілька років – у січні 1990 р. – керівництво української комуністичної партії ухвалило постанову «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів».

Поруч із поверненням із небуття проблеми Голодомору реанімовано й іншу раніше замовчувану тему – Голокост. Трагедія двох націй стала предметом суспільної уваги, що, враховуючи місце геноцидів у колективній пам'яті, зумовило до них значну увагу громадськості. Можна припустити, що відтоді Голодомор і Голокост стали одними із ідентифікаторів представників двох націй.

Етнічний ренесанс, який супроводжував процес краху СРСР і становлення нових держав на його колишніх територіях, визначив інший паралелізм у суспільній пам'яті про трагедії 1932–1933 та 1941–1944 рр.: вони стали предметом уваги істориків; в Україні почали публікуватися статті в періодичних виданнях, що активізувало знайомство громадськості з раніше замовчуваними трагічними подіями. Відтак актуалізувалося питання політики держави щодо (не)збереження пам'яті про геноциди, які в 1930-х – 1940-х рр. відбулися на теренах України.

Воно набуло нового суспільного звучання в той час, коли в країні суттєво змінилася чисельність євреїв – результат їх стрімкого виїзду з СРСР, що розпочався в часи горбачовської «перебудови». Отже, в Україні суттєво поменшала чисельність тих, хто були потенційними носіями пам'яті про Голокост.

Демографічний фактор у контексті носіїв пам'яті тих, хто є нащадком жертв геноцидів, функціональний і щодо ромів. До того ж їхня можливість лобювати включеність Пораймосу в колективну пам'ять громадян України мінімізована як незначною інтелігенцією з-поміж них, так і відсутністю політичних еліт.

Розпад СРСР, постановка суверенної Української держави та еміграція з них євреїв – ті фактори, що засвідчують значимість темпорального фактору в дослідженні політики пам'яті. Це підтверджується тим, що демократичний транзит супроводжувався кардинальною зміною ситуації в питанні пошанування жертв геноцидів, збереження пам'яті про них.

На сьогодні проблема колективної пам'яті – давній предмет студій зарубіжних вчених. Як свідчення цього варто назвати, наприклад, праці П. Коннертона [8], А. Ассман [1] чи Ж. Мінка [10]. Водночас різні аспекти проблеми пам'яті привертають все більшу увагу й вітчизняних дослідників: наприклад, розвідки О. Удода, Л. Зашкільняка, І. Васірук, які присвячені вивченню феномену історичної пам'яті [5; 24; 2]. Прикладом дослідження іншої проблеми – політики пам'яті держави – є стаття Ю. Зерній [6].

Констатуючи зростання уваги вітчизняних науковців до названих проблем, водночас зауважимо: порівняння політики пам'яті України щодо жертв різних геноцидів є на сьогодні ними нереалізованим. Це визначає завдання нашої розвідки та її наукову актуальність.

Спеціалісти, котрі досліджують колективну пам'ять, одноставні в тому, що визначальну роль в її формуванні відіграє держава. Адже саме вона володіє можливістю визначати ті чи інші «індикатори спільності», ретранслювати їх засобами ЗМІ, шкільних / вузівських програм і підручників, експозиціями музеїв (котрі «сакралізують» офіційні оцінки конкретних подій), ініціювання й реалізації комеморативних практик тощо. З цього приводу Б. Шацька зауважує, що саме держава володіє правом «вирішувати, які річниці слід святкувати і кому ставити пам'ятники, а також, чиї парсуни мають фігурувати на банкнотах і поштових марках, та під чийм патронатом перебуватимуть вулиці та майдани» [28, с. 59].

Аналізуючи політику пам'яті Української Держави, власне ж – вивчаючи пошанування нею жертв трьох геноцидів, що в 1932–1933 та 1941–1944 рр. відбулися на українських землях, передусім звернемо увагу на законодавче його забезпечення. Так, згідно Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», органи державної влади та місцевого самоврядування зобов'язані поширювати інформацію про цю трагедію, «...вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932–1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору» [4].

Законодавчо визначено й пошанування жертв інших геноцидів. Так, пунктом 2-м Постанови Верховної Ради України від 5 липня 2011 р. (№ 3560-VI) встановлено «щорічно відзначати День пам'яті жертв Голокосту 27 січня» [20]. Ще раніше (8 жовтня 2004 р.), готуючись до відзначення Міжнародного дня геноциду ромів, зокрема – 60-річчя цієї трагедії на теренах України, її законодавчий орган ухвалив постанову «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» (№ 2085-IV). На відміну від ухвали про пошанування пам'яті євреїв, які загинули в час Другої світової війни (котре прописане в постанові «Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру»), вшанування жертв Пораймосу в Україні визначено окремим правовим актом. Законодавці доручили Кабінету Міністрів України та місцевим органам виконавчої влади «...здійснити заходи, спрямовані на вивчення масштабів, місць та кількості жертв гітлерівського етноциду ромів у роки Великої Вітчизняної війни, на увічнення пам'яті депортованих і страчених представників цієї національної меншини, надання допомоги сім'ям постраждалих, розв'язання нагальних соціально-економічних і етнокультурних проблем ромських громад України» [19].

Вищезначене правове поле України дозволяє констатувати ієрархію її законодавства – критерій, який використовується в царині конституційного права. Йдеться про те, що механізми пошанування жертв Голодомору визначено спеціальним законом, у той час як відзначення Пораймосу регламентовано Постановою Верховної Ради України, а відзначення Дня пам'яті жертв Голокосту визначено лише окремим пунктом постанови законодавчого органу України «Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру». В контексті досліджуваної нами проблеми не можна оминати увагою того, що названа Постанова Верховної Ради України цілком справедливо трактує Бабин Яр «місцем масових страт і поховань, величезною братською могилою, де тільки згідно за офіційними даними загинуло понад 100 тисяч осіб різних національностей, мирних жителів,

військовополонених, комуністів, підпільників, партизанів, націоналістів» [20]. Водночас такі наголоси опосередковано вказують на те, що сучасна Україна не має окремого правового акту, який би зобов'язував її громадян вшанувати пам'ять євреїв, котрі були знищені в час Другої світової війни за критерієм їхньої самості. Звернемо увагу й на інший аспект: згідно підписаного Президентом України В. Ющенком закону, публічне заперечення Голодомору є наругою над пам'яттю його жертв і є протиправним [4]. Таких моральних і правових посилен не містить ані Постанова про вшанування пам'яті ромів, ані євреїв*.

Незважаючи на ці роздуми навколо питання ієрархії законодавчого поля України в контексті її пам'яттєвої політики, воно створило правові передумови для подолання егоїзму болю соціальних груп (А. Міхнік), а відтак певної їх герметизації внаслідок «ми»-переживань, «ми»-страждань – тих факторів, котрі є об'єктивними для будь-якої поліетнічної країни, де кривда за ознакою самості в той чи інший час була суспільною реальністю. Функціональність таких перешкод стає особливо значимою із врахуванням неоднозначного досвіду міжетнічної взаємодії, функціонування гетеростереотипів, відсторонення з тих чи інших причин «своїх» від «чужих» тощо. Промовистим у цьому контексті є міркування Н. Зіневич: «Загалом історичне минуле національних меншин, зокрема ромської, майже не зафіксовано у національній пам'яті українців» [17, с. 151].

На тлі егоїзму болю, який, на наш погляд, бодай почасти характерний всім трьом жертвам геноцидів 1930-х–1940-х рр., певних перешкод у формуванні більш-менш безконфліктного бачення минулого представниками різних самостей, які є громадянами однієї держави, значимість ролі останньої в здійсненні обраної стратегії політики пам'яті – незаперечна. Важливим компонентом дій держави в царині формування певної моделі бачення минулого її громадянами незалежно від національності є комеморативні практики. Їх, а також участь у них очільників центральної влади, можна означити «фігурами пам'яті» (поняття, котре запропоноване німецьким дослідником Яном Ассманом [1, с. 12]).

Важливим індикатором сутності цього компоненту пам'яттєвої політики держави є, зрозуміло, паритетність (чи навпаки) та послідовність здійснення перформенсу. З цього приводу зауважимо: він засвідчує, що останніми роками в Україні послідовно проводиться День пам'яті жертв Голодомору і політичних репресій; традиційними стали інші комеморативні практики пошанування знищених голодом. Тим часом на державному рівні вбиті нацистами євреї пошановуються чи не винятково в Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, а фактично непоміченою залишається інша скорботна дата – 2 серпня: Міжнародний день пам'яті геноциду ромів. Представники влади здебільшого оминають його увагою незважаючи на Постанову Верховної Ради України щорічно відзначати пам'ять безневинно убієнних ромів, проведення відповідних наукових і освітніх заходів. «Однак ці рішення, – стверджує вітчизняний дослідник їхньої долі часів Другої світової війни М. Тяглий, – залишаються на папері: практика свідчить, що представники державних установ лише беруть пасивну участь у таких заходах і лише у тих випадках, коли їх ініціюють і беруть на себе відповідальність за їхню організацію та проведення місцеві неурядові установи або об'єднання громадян»

* Ведучи мову про ієрархію законодавчого поля України в питанні пам'яттєвої політики, враховуємо вразливість такого судження, адже принциповим є інше: законодавче визнання трагедій трьох народів та курс держави на вшанування пам'яті безневинно убієнних.

[17, с. 7]. М. Тяглий промовисто підтверджує свій висновок: «У 2013 р. заходи, присвячені увіковіченню пам'яті ромських жертв війни, відбулися лише в Одеській, Черкаській та Закарпатських областях» [17, с. 7].

Отже, Пораймос опинився на маргінесі «фігур пам'яті». А за такими реаліями, на нашу думку, криється відзеркалення альтернатив нагадування й бодай часткового забування – компоненти, котрі є складовими при визначенні змісту політики пам'яті.

Ця констатація вочевидь недостатня для оцінки формування колективної пам'яті громадян України як державою, так і її символічними елітами. Адже вона не дає можливості з'ясувати причини існуючого статус-кво. Цей висновок зумовлюється міркуванням американського антрополога Д. Телена: найважливішим є не зміст того, що пам'ятають представники тих чи інших груп, і навіть не те, наскільки це узгоджується з реаліями минулого; фундаментальною є інша проблема: «...чому історичні актори конструюють свою пам'ять таким, а не іншим чином?» [28, с. 23]. Це влучне судження спонукає пошук відповіді на питання про причини певної асиметрії в пошануванні пам'яті жертв Голодомору, Голокосту й Пораймосу.

Передусім звернемо увагу на висвітлення трьох геноцидів у шкільних та вузівських підручниках. Очевидно, що тема Голодомору вже давно стала обов'язковим компонентом вивчення національної історії. Так само й геноцид євреїв вже понад десятиліття відображається в шкільних курсах з історії України та всесвітньої історії. Його вивчення в навчальних закладах нашої держави відповідає положенням Декларації Стокгольмського форуму, яку в січні 2000 р. ухвалено лідерами 47 держав (у т.ч. й України). Цей документ зобов'язує сторони, що підписали документ, сприяти збереженню пам'яті про Голокост шляхом його вивчення й викладання в освітніх закладах.

Тим часом іншою є ситуація із відображенням у підручниках Пораймосу. Згідно висновків О. Войтенка, який проаналізував цю проблему, станом на 2009 р. роми лише в поодиноких підручниках для школярів з всесвітньої історії та історії України згадувалися в контексті расової політики Третього рейху. Водночас ці підручники не пояснювали, чому саме роми стали жертвою нацистів; у них не відображено бодай загальних сюжетів історії цієї етнічної групи в Європі чи на теренах нашої держави. «Ромів, – стверджує О. Войтенко, – виходячи з аналізу навчальної історичної літератури для учнів середньої та старшої школи, в історії України взагалі ніколи не було» [3, с. 144]. На превеликий жаль, така тенденція залишається визначальною й понині. До того ж, це стосується як підручників для школи, так і вищих навчальних закладів.

Таке твердження актуалізує питання включеності жертв Голокосту й Пораймосу в колективну пам'ять представниками академічної науки. В даному ракурсі знову спостерігаємо суттєву диспропорцію. Адже тема Голодомору є помітним компонентом горизонтів наукових студій вітчизняних істориків; останніми роками видано чимало збірників документів, котрі відображають механізми знищення голодом у 1932–1933 рр. тощо. Масштабності вивчення Голодомору суттєво сприяла діяльність Українського інституту національної пам'яті, зокрема – проведення ним (чи за активної участі його представників) наукових конференцій, видання 18 регіональних томів та загальнонаціонального тому «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» [13] тощо.

Іншу диспозицію спостерігаємо у випадку із Пораймосом та Голокостом. У цьому контексті передусім зауважимо відсутність масштабних досліджень цих проблем представниками академічної науки. Не спостерігається особливої зацікавленості до

вивчення геноцидів часів Другої світової війни й молодими дослідниками: впродовж 1991–2008 рр. в Україні захищено лише 6 дисертацій з історії Голокосту [18, с. 48]. Останніми роками список тих, хто обрав предметом дисертаційних робіт останній, суттєво не поповнився. Ще гіршою є ситуація з вивченням Пораймосу.

Такий статус-кво промовисто відображає відсутність особливої зацікавленості вітчизняних дослідників до проблем геноциду євреїв і ромів. Це проявляється не тільки в чисельно незначній кількості тих, хто сформувався як науковці за понад два десятиліття існування України як суверенної держави, а й частковим ігноруванням проблематики геноцидів «чужих» тими, хто де-факто формує офіційну українську історіографію. Так, окремі вітчизняні (наприклад, А. Подольський [18, с. 49–50]) та зарубіжні (скажімо, І.-П. Химка [25]) вчені вже неодноразово озвучували критику гресбуху з політичної історії України ХХ – початку ХХІ століть: у книзі, що написана працівниками двох інститутів Національної академії наук України, Голокост не відображено. Не буде перебільшенням твердження й відносно того, що аналогічною є ситуація з представленням геноциду ромів у працях більшості тих представників вітчизняної академічної науки, котрі досліджують Другу світову війну. Констатуючи таку реальність, А. Подольський стверджує: «Коли справа стосується підготовки так званих «офіційних» видань, оформлених грифом Академії наук, Кабінетом міністрів і державною підтримкою, то до цих видань матеріали з історії національних меншин, у тому числі з єврейської, не потрапляють» [18, с. 50].

Отже, «непомічання» Голокосту й Пораймосу є на загал типовим для синтетичних праць з новітньої історії нашої держави й відповідає парадигмі етноцентричної концепції написання історії України. Їх (не)свідоме «забуття» – свідчення того, що геноциди ромів і євреїв не бачаться більшістю істориків складовими компонентами пам'яті українського суспільства. Це, в свою чергу, спонукає до з'ясування відповіді на означене вище питання: чому ті суб'єкти українського наукового середовища, котрі в силу своєї професійної діяльності безпосередньо чи опосередковано формують колективну пам'ять, конструюють свою позицію ігноруючи долю євреїв та ромів часів Другої світової війни?

Вірогідно, відповідей на це питання низка. Одна з них (поруч із «геоїзмом болю») – неофіційне судження, котре здавна панує в середовищі українських істориків: вивчення Пораймосу й Голокосту – справа ромів та євреїв. Таке сумнівне за критерієм конструктивізму міркування стає на одному щаблі з іншою проблемою – підготовкою наукових кадрів в аспірантурах і докторантурах в Україні. З цього приводу зауважимо: перелік тих, хто досліджує історію ромів у сучасній Україні – надто лаконічний: М. Тяглий [22–23], Н. Зіневич [7]; одну з статей, що присвячена чисельності втрач ромів у час Пораймосу на теренах України, присвятив О. Круглов [9].

Проте головна причина неготовності частини вітчизняного академічного середовища включити гірку долю «чужих» часів Другої світової війни до української колективної пам'яті криється, на нашу думку, в іншій площині: неоднозначності міжнетнічної взаємодії. Адже українсько-єврейські стосунки в 1941–1944 рр. були настільки багатограними й різновекторними, що велична тема Праведників народів світу, а також тих, хто не наважився простягнути руки допомоги жертвам нацистів, але при цьому й не прилучився до злочинів супроти них, постає поруч інших проєкцій. Серед них – колаборація та роль тих, хто співпрацював з окупантами в Голокості, проблеми т.зв. шмальцівництва, власності євреїв після того, як їх було сконцентровано в гетто (маємо на увазі

прагнення частини українців у різний спосіб заволодіти майном жертв), пасивне сприяння виявленню тих євреїв, що втекли з місць концентрації жертв тощо** . Ситуацію, котра на сьогодні сформувалася в Україні, можна відобразити емоційним твердженням Івана-Павла Химки: «...важко вклонитися ОУН та УПА й водночас зблизька, чесно і зі співчуттям, розглядати Голокост в Україні» [25]. Аналізуючи діяльність Українського інституту національної пам'яті, цей професор східноєвропейської історії Альбертського університету (Едмонтон, Канада) висновок: поважний суб'єкт етнополітичної політики України не включає Голокост у національну пам'ять; чи не єдиною точкою перетину жертв останнього й українських націоналістів часів війни є заперечення представниками створеного державою інституту їхньої участі в геноциді євреїв [25].

Неоднозначність міжнаціональних взаємин на теренах України часів Другої світової війни суттєво вплинула на прочитання сучасними архітекторами української колективної пам'яті тогочасних подій і, врешті-решт, зумовила використання історії з інструменталістською метою. Наголошення на одних сюжетах супроводжується позицією забуття, небажання осмислювати варіативність позиції «своїх» у час геноциду. Промовисто, що навіть такі болочні теми, як позиція євреїв часів українського державотворення на початку новітнього часу (нагадаємо, що, за висловом С. Гольдфельмана, євреї пропали українську революцію), відійшли на другий план. Сформована частиною істориків платформа самозахисту, з одного боку, та її неприйняття тими, хто є носіями комунікативної пам'яті – тієї, котра ґрунтується на усних спогадах жертв з молодшим поколінням, з другого, призвела до виконання минувшиною ролі одного із маркерів самоідентифікації етнофорів на індивідуальному та колективному рівнях.

Таким чином події геноцидів оголюють проблему включеності національних меншин у корпус «ми»–пам'яті. Вона може прочитуватися й інакше: як питання відсіву з «поля» політики пам'яті тих чи інших подій і сюжетів. Цей відсів / відсторонення від долі «чужих» актуалізує інше питання: впорядкування тих місць, де поховані жертви Голокосту й Пораймосу. Задля обґрунтування логіки такої постановки питання використаємо опис С. Грачовою сучасного вигляду дрогобицького гетто: на його місці, з боєм зауважує вона, стоїть пам'ятник Степанові Бандері [25].

Питання впорядкування місць, де поховані жертви геноцидів, є надзвичайно актуальним. Йдеться, зрозуміло, не тільки про морально-етичний аспект: з початку 1980-х рр. піклування про збереження минувшини в Східній Європі, словами А. Ассман, набуло форми позначення місць пам'яті на ландшафті забуття знищених та депортованих у час Другої світової війни жертв [1, с. 345]. Піклування про пам'ять згодом набуло й інших форм***.

** У цьому контексті наведемо промовисте питання одного зі студентів, котре задане ним при вивченні проблеми поведінки сусідів у час Голокосту: «А що ми могли зробити задля їх порятунку?». Несвідоме використання в наведеному запитанні категорії «ми» – надто промовисте: в такий спосіб студент протиставив «своїх», українців «чужим» і, тим самим, відобразив домінуючу в українській історіографії проблему: сприйняття Голокосту не як частини власної історії, а минувшини винятково євреїв.

*** Це особливо очевидно на прикладі тих держав, де відбувається демократичний транзит. В окремих випадках, як, наприклад, у Польщі, де з 2005 р. нова влада започаткувала полеміку про «історичну політику» [30, s. 117], коригування змісту пам'яті про минуле відбувалося й надалі.

Зосередження уваги на впорядкуванні місць пам'яті в Україні спонукає констатувати чергову асиметрію. Вона означена тим, що першими до цього вдалися родичі євреїв – тих, чий близькі загинули на теренах сучасної України в час Голокосту. Держава при цьому залишалася осторонь, здебільшого обмежувала свою роль наданням дозволів на зведення обелісків чи інших пам'ятних знаків. До позначення місць пам'яті в Україні згодом долучилися закордонні чинники (в т. ч. й грантодавці); ця робота стала одним із векторів діяльності окремих неурядових організацій, що поступово почали діяти в нашій державі.

Зрозуміло, держава не самоусунулася від цього процесу. Так, незадовго після проголошення незалежності України, 29 вересня 1991 р., у Бабиному Яру відкрито пам'ятник жертвам-євреям. Це дало імпульс до вшанування місць пам'яті в інших містах України. Скажімо, того ж 1991 р. міськвиконком м. Рівне підтримав ініціативу місцевого товариства єврейської культури щодо створення меморіалу на місці розстрілу в 1941 р. 17,5 тис. євреїв цього міста [21].

Тим часом місця пам'яті загиблих ромів – питання, яке і на сучасному етапі залишається на маргінесі суспільної уваги. Згадка про них як жертв нацизму в Бабиному Яру (надпис на пам'ятному камені, що розміщений на його території, такий: «На цьому місці буде встановлено пам'ятник жертвам Голокосту ромів» [16]), пам'ятник з кованого металу «Циганська кибитка», який у 2001 р. встановлений над каньйоном у Кам'янці-Подільському [15], пам'ятний хрест на місці поховання ромів у с. Видерта Камінь-Каширського району Волинської області тощо – винятки на тлі домінуючої практики забуття. Цей прикрий факт стає особливо очевидним із врахуванням іншого – піклування про місця пам'яті загиблих у час Голодомору: до 75-ї його річниці на теренах України впорядковано 3124 місць масових поховань [29].

Один із важливих ресурсів репрезентації державою колективного минулого (чи то минулого окремих соціальних груп) є створення музеїв. Завдяки ним, як стверджують теоретики проблеми, вона переказує пам'ять про минуле в зручній для неї версії або ж увіковічує ті події, котрі трактуються як надзвичайно важливі [28, с. 59].

Очевидним є й те, що музеї є одним із значимих інструментів реалізації політики пам'яті. З цього приводу А. Зембінська-Вітек стверджує: репрезентоване в них минуле не стільки є правдивою оповіддю про нього, скільки тією концепцією, яка легітимізує домінуючі в країні соціальні та політичні норми [31, s. 157].

Це судження польської вченої, на нашу думку, цілком правомірно застосовувати до тієї моделі відображення минулого, яку представляють музеї України. Створені й фінансовані державою, вони сповна репрезентують ту концепцію, яка вибудована нею. Так, скажімо, тема Голодомору й Голокосту не фігурувала в експозиціях музеїв у часи існування СРСР. Крига замовчування двох трагедій дещо скресла в часи горбачовської перебудови. Із виникненням суверенної України ліквідація «білих плям» призвела до відображення в музеях трагедії двох народів.

На тлі такого концептуального прориву є, водночас, очевидним, що Голокост у музейних експозиціях відображається фрагментарно, поверхнево (а Пораймос фактично відсутній взагалі). Своєрідною «преамбулою» для такого висновку є фактична неприсутність в експозиціях музеїв, скажімо, Західної України соціокультурного простору шtetлу (єврейського містечка). Тим часом його представлення бачиться цілком закономірним: адже не секрет, що євреї склали значну частину мешканців міст у передвоєнний період. А відтак відсутність

сюжету шtetлу в експозиціях музеїв (або ж, у кращому випадку, натяк на нього) – це прояв політики забуття, (не)свідомої амнезії або ж (що також не можна виключати) незнання цього ракурсу міської історії музейними працівниками****.

Музейні експонати державних музеїв України, що стосуються Голокосту, здебільшого промовляють про розпізнавальні знаки, які окупанти змусили носити євреїв, їх розстріли. Натомість варіативності поведінки тих, хто став сучасниками геноциду євреїв, або ширше – моральних дилем сучасників злочину нацистів та їхніх посіпак експозиції музеїв не репрезентують. Можна лише припустити, що, як і у випадку з позицією значної частини вітчизняних істориків, причиною цього є складність і неоднозначність українсько-єврейських взаємин часів Другої світової війни.

Прикладом альтернативного концептуального відображення подій, що пов'язані з Голокостом, є ті місця збереження колекцій старовини, які не перебувають у державній формі власності. Один з них – Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» – відкрито в жовтні 2012 р. в Дніпропетровську внаслідок діяльності тамтешньої єврейської громади та завдяки закордонній фінансовій підтримці (зокрема, «Джойнту»). Сайт музею інформує громадськість про те, що його експозиція «...розкриває основні тенденції та явища розвитку єврейської культури на території України. При цьому велику увагу звертає на історію єврейської громади Катеринослава – Дніпропетровська, її відродження в наші дні» [11].

Цей музей – не єдиний з тих, що представляє альтернативне бачення відображення геноциду євреїв. Інший промовистий приклад – Харківський музей Голокосту та історії євреїв, який розпочав роботу в 1996 р.

Відтак цілком правомірно вести мову про те, що недержавні музеї є контрагентми в процесі формування історичної пам'яті. Концепція їх експозицій не провокує тієї відвертості діалогу між творцями експозицій і відвідувачами, яка характерна неупередженим історикам Другої світової війни та читачам їхнього інтелектуального продукту. І все ж, ті меседжі, які адресуються музеями недержавної форми власності їх відвідувачам, є альтернативною моделлю історичної пам'яті в порівнянні з сюжетами композицій, котрі є домінуючими в експозиціях тих музеїв, чия діяльність фінансується з державної скарбниці. Це стосується й суджень щодо єврейської присутності в Україні напередодні війни. Так, скажімо, вона не згадана на офіційному сайті Чернівецького обласного краєзнавчого музею [27]. Тим часом у цьому обласному центрі з жовтня 2008 р. функціонує Чернівецький музей історії та культури євреїв Буковини [26].

Нарешті звернемо увагу на ще один аспект – діяльність в Україні тих громадських організацій, котрі спеціалізуються на вивченні геноциду євреїв, популяризації знань про нього в освітянському середовищі тощо. Незважаючи на те, що такі організації в нашій державі є нечисленними, а їхня діяльність спрямовується на формування толерантності в суспільстві, робота цих неурядових організацій державою не підтримується. Цей прикрий факт визнається на сьогодні як вітчизняними, так і зарубіжними вченими [18, с. 50].

**** Звичайно, це судження не претендує на всезагальноючий висновок. Так, напр., офіційний сайт Одеського краєзнавчого музею інформує про розділ його експозиції «Багатонаціональна Одеса» [14]. Один із прикладів забезпечення єврейської присутності в соціокультурному просторі України вбачасмо в заснуванні 2 березня 2009 р. Київського музею Шолом-Алейхема, який є філією Музею історії міста Києва [12].

Отже, збереження пам'яті про жертв трьох геноцидів, які в 1932–1933, 1941–1944 рр. відбулися на теренах сучасної України, регламентовано її законодавчим полем. Такий паритет почасти коригується ієрархією правових актів на користь увіковічення безневинно знищених у час Голодомору. Саме загинбі в 1932–1933 рр. є головним фігурантом тих комеморативних практик, які здійснюються в Україні. Такий статус-кво віддзеркалює роль політичних еліт у формуванні політики пам'яті держави.

Жертви трьох геноцидів непропорційно представлені в науковому продукті академічного середовища України. Непоодинокі приклади ігнорування вітчизняними вченими Голокостом є, вірогідно, результатом їх небажання аналізувати неоднозначні українсько-єврейські взаємини часів Другої світової війни, розкривати їх. Тим часом три геноциди представлено в шкільних підручниках з історії, що створює передумови формування в дітей світогляду, котрий включатиме пам'ять як про знищених тоталітарними режимами етнічних українців, так і євреїв і ромів.

Україна відмовилася від злочинної практики СРСР замовчувати злочини СРСР 1932–1933 рр. і нацистської Німеччини. З часу здобуття нею суверенітету розпочалося облаштування місць пам'яті безневинно знищених людей. Різницю в їх чисельності (найбільше місць поховань загиблих впорядковано тим, хто загинув у час Голодомору; найменше – в ході Пораймосу) можна визнати закономірною із врахуванням кількості тих жертв, що полягли в 1932–1933, 1941–1944 рр.

Представлена в музеях України державної форми власності концепція відображення Голокосту й Пораймосу віддзеркалює влучність судження про егоїзм болю. Воно, на нашу думку (як і особливості здійснення державою комеморативних практик, її ставлення до громадських організацій, які прагнуть поширювати серед громадян України пам'ять про Голокост, діяльність Українського інституту національної пам'яті тощо), відображає домінуючий лейтмотив у тій політиці пам'яті, яку реалізує Україна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман ; пер. з нім. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
2. Васірук І. Вплив історичної пам'яті на формування національної ідентичності [Електронний ресурс] / Ірина Васірук. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Ues_2012_10_47.pdf
3. Войтенко О. Геноцид ромів у навчальних курсах МОН України та неформальні практики увічнення трагедії в освітянському процесі / Олександр Войтенко // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 141–147.
4. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16>
5. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі / Леонід Зашкільняк // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2 : Міжнародний збірник наукових праць. Серія : історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 156–159.

6. Зерній Ю. Державна політика пам'яті в Україні: Становлення та сучасний стан / Юлія Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3. – С. 41–51.
7. Зіневич Н. До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни / Наталія Зіневич // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 148–163.
8. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон ; пер. з англ. С. Шліпченко. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
9. Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект / Александр Круглов // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 83–113.
10. Мінк Ж. Європа та її болісні минувшини / Ж. Мінк, Л. Неймайер у співпраці з П. Боннаром ; пер. з фр. С. Марічева. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 272 с.
11. Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prostir.museum.ua/file/1199>
12. Музею Шолом-Алейхема у Києві 5 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vaadua.org/news/muzeyu-sholom-aleyhema-u-kiievi-5-rokiv>
13. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Національна_книга_пам'яті_жертв_Голодомору_1932—1933_років_в_Україні
14. Одеський краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrain.travel/dr-uk/2536-odeskyj-krayeznavchyj-muzej.html>
15. Пам'ятник «Циганська кибитка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://restplace.com.ua/uk/placeofculture/pamyatnik-ciganska-kibitka.html>
16. Памятный камень цыганам в Бабьем Яру [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://foretime.ru/cyganam-babiy-yar/>
17. Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів. – К. : Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. – 208 с.
18. Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів / Анатолій Подольський // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 1 (5). – С. 47–59.
19. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2085-iv>
20. Постанова Верховної Ради України «Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3560-vi>
21. Технічний звіт «Визначення меж поховань на місці розстрілу мирного населення в період II Світової війни в урочищі Сосонки в м. Рівне геофізичними методами» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rivne-surenzh.com.ua/ru/research/arch/23>
22. Тяглий М. Роми: Геноцид / Михайло Тяглий // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2012. – С. 288–289.
23. Тяглий М. Палачи – жертви – наблюдатели: нацистская антицыганская политика в оккупированной Украине и позиция местного населения (1941–

- 44): методологические замечания / Михаил Тяглый // Наукові записки / Інститут української історіографії та джерелознавства. – Т. 15. – К., 2008. – С. 437–458.
24. Удод О. Історична пам'ять в Україні та європейські цінності / Олександр Удод // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – № 15. – С. 3–10.
25. Химка І.-П. Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні [Електронний ресурс] / Іван-Павло Химка // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. – 2014, 6 січня. – Режим доступу : <http://uamoderna.com/md/223-223>
26. Чернівецький музей історії та культури євреїв Буковини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.karpaty.info/ua/uk/ch/co/chernivtsi/museums/jewish/>
27. Чернівецький обласний краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.karpaty.info/ua/uk/ch/co/chernivtsi/museums/regional/>
28. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Барбара Шацька. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2011. – 248 с.
29. Ющенко обратился к украинцам по случаю 78 годовщины Голодомора [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://korrespondent.net/ukraine/1287432-yushchenko-obratilsya-k-ukraincam-po-sluchayu-78-godovshchiny-golodomora>
30. Czyżewski M. Debata na temat Jedwabnego oraz spór o “politykę historyczną” z punktu widzenia analizy dyskursu publicznego / Marek Czyżewski // Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów ; pod redakcją Sławomira M. Nowinowskiego, Jana Pomorskiego i Rafała Stobieckiego. – Łódź, 2008. – S. 117–140.
31. Ziębińska-Witek A. Przedstawienia Holocaustu w muzeach. Próba porównania / Anna Ziębińska-Witek // Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów ; pod redakcją Sławomira M. Nowinowskiego, Jana Pomorskiego i Rafała Stobieckiego. – Łódź, 2008. – S. 157–174.

УДК 32(477)«2004/2009»: [94:341.485(=161.2)]

Постельжук О. П.

ГОЛОДОМОР У СИСТЕМІ КООРДИНАТ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ ЧАСІВ ПРЕЗИДЕНТСТВА В. ЮЩЕНКА

У статті проаналізовано етнополітику Української Держави часів президентства В. Ющенка в питанні пошанування жертв Голодомору 1932–1933 рр. Автор обстоює думку про його використання в якості одного з конструктивних формувань колективної пам'яті громадян України. Ця гіпотеза сформульована на основі вивчення тих векторів у діяльності Президента України, котрі здійснювалися ним як у внутрішній політиці, так і на міжнародній арені.

Ключові слова: Президент України, В. Ющенко, Голодомор, колективна пам'ять, комеморація.

Постельжук А. П. Голодомор в системі координат політики пам'яті України времен президентства В. Ющенко.